

# Privredni razvoj i poljoprivredno stanovništvo i njegovi dohoci

(Komparativna analiza povijesnog iskustva)

Prof. dr Vladimir Stipetić

Naša ruralno-sociološka i agrarno-ekonomska misao poklanjala je do sada relativno malo pažnje zakonitostima koje postoje između privrednog razvoja i broja poljoprivrednog stanovništva i visine njegovih relativnih dohodaka. To je nesuglasno stanju tih naučnih disciplina u drugim zemljama koje su u posljednje dvije decenije poklonile upravo tim aspektima privrednog razvoja posebnu pažnju.

Raspravljalo se, doduše, u našoj agrarnoj ekonomiji i sociologiji o tim aspektima još prije drugog svjetskog rata, ali uglavnom kao o socijalnom problemu, a ne kao zakonitostima privrednog razvitka.<sup>1</sup> Diskutiralo se, doduše, opširno o nekim popratnim aspektima niskih poljoprivrednih dohoda većine poljoprivrednika s malim posjedom, ali je bit tadašnje rasprave sadržana u pitanju da li postoje mogućnosti održanja (sitnog) seljačkog posjeda u novim tehnološkim i društvenim uvjetima?<sup>2</sup>

Tek u šezdesetim godinama naša nauka započinje da se temeljitije i detaljnije bavi tim pitanjima. Podsticaj daju istraživanja nekoliko autora, od kojih ističemo radove dra Miloša Macure.<sup>3</sup> On je u svojim radovima istra-

<sup>1</sup> Goranović, M.: *Poljoprivredni dohodak*, zatim *Profesionalna i socijalna struktura sela u Jugoslaviji* (Arhiv ministarstva poljoprivrede, Beograd, 1938) raspravljao je te aspekte s ekonomskog stajališta, a S. Dubić (*Sociologija sela*, Split, 1941, str. 101) sa sociološkog aspekta. I jedno i drugo istraživanje uočava nizak dohodak poljoprivrednika, ali ga tretira kao posljedicu krize, društveno-ekonomskog sistema, raspodjele i drugog, a ne kao emanaciju jedne zakonite pojave. Slično raspravlja i Lj. Božić (u knjizi: *Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadrugarstva*, Sarajevo, 1960, str. 69–72). U knjizi N. Konstantinovića to se pitanje gotovo i ne spominje (vidi *Agrarna politika*, Uvod, I, i II, Beograd, 1947). M. Mirković taj problem samo tangira u *Agrarnoj politici* (Beograd, 1940, str. 48–49 i 51–59), dok ga nešto detaljnije raspravlja u *Ekonomici agrara* (Zagreb, 1950, str. 79–80 i druge).

<sup>2</sup> Vidi na tu temu veliku raspravu a s kraja tridesetih godina: M. Mirković: *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb, Hrvatska naklada, 1937; na Mirkovićeve analitičke rezultate da je seljački posjed neodrživ u uvjetima društvenog napretka i zahtjeva za čovjeku doličnim nivom, odgovorio je s pozicija vulgarne građanske ekonomije i pamfletističke štampe V. Rieger u knjizi: *Održanje seljačkog gospodarstva*, Zagreb, MH, 1940. I dr Vladimir Bakarić uzeo je učešća u toj diskusiji kritikom: *O knjizi dra Vilka Riegera: Održanje seljačkog gospodarstva*, »Izraz«, Zagreb, 12/1940.

<sup>3</sup> Dr Miloš Macura: *Osvrt na demografski i sociološki faktor u poljoprivredi*, »*Ekonomist*«, God. VIII, svezak 2, str. 309–348. Od istog je autora i knjiga: *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Ekonomska biblioteka, svezak 7, Beograd, Nolit, 1958

živao zakonitosti mijenjanja socijalno-ekonomske strukture stanovništva u svijetu i u nas, unoseći u ta istraživanja nove naučne metode i nove poglede. Potaknut Macurininim ispitivanjima, autor ovoga rada piše 1960. godine studiju o faktorima koji determiniraju napuštanje poljoprivrede od strane poljoprivrednika, nalazeći da je »industrijalizacija Jugoslavije poslije drugog svjetskog rata donela ubrzano smanjenje socijalno-ekonomske strukture, upravo opadanje poljoprivrednog stanovništva«. Smatrao sam da je i naš primjer time »potvrdio u ekonomskim naukama već trivijalnu činjenicu da je brzi privredni rast nerazdvojno povezan i koreliran sa smanjenjem socijalno-ekonomske strukture stanovništva.« Istražujući motive sve češćeg i brojnijeg odlaska sa sela, autor je našao da su niski dohoci naših poljoprivrednika glavni uzrok napuštanju poljoprivrede: dohoci po članu poljoprivrednog domaćinstva (uključivši u to i prihode iz nepoljoprivrednih djelatnosti) iznosili su u dvogodištu 1953/1954. svega 62% ostvarenog dohotka po članu u nepoljoprivrednim domaćinstvima, da bi se nešto poboljšali tokom pedestih godina i dosegli u dvogodištu 1956/1960. 72% prosječnog nepoljoprivrednog dohotka.<sup>4</sup>

Ovim ispitivanjima se pridružuju dvije studije koje su potpunije obrađivale dinamiku razvoja poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije i pojedinih socijalističkih republika. Dr Petar Marković je u svojoj doktorskoj disertaciji<sup>5</sup> obrađivao, između ostalog, i tendencije napuštanja poljoprivrede, nalazeći da (analizom ekonomskih prilika) u razdoblju od 1949. do 1960. godine »ekonomski razvoj uslovljava sve veći odlazak stanovništva i radne snage i iz poljoprivrede«. <sup>6</sup> Do sličnih zaključaka dolazi i Danica Marković, konstatirajući da »povećanje ili smanjenje poljoprivrednog stanovništva, njegova starosna struktura, prirodni priraštaj, migracije itd., nije od interesa samo kao demografsko, već kao društveno-ekonomsko i socijalno pitanje«, pri čemu »brzina ovog opadanja (poljoprivrednog stanovništva — opaska V. S.) po republikama indicira tempo ekonomskog razvitka dotičnih područja.«<sup>7</sup> Slijedeći metode razvijene po P. Markoviću i neki su drugi autori utvrđivali tendencije u razvitku poljoprivrednog stanovništva na užim područjima ili republikama, nastojeći da utvrde smjerove i tendencije tih migracija na liniji selo-grad i poljoprivreda-nepoljoprivredne djelatnosti (Livada, Cvjetičanin, Suvar, Đurić i neki drugi). Nedostatak tih radova je bio, po mišljenju autora ovoga napisa, da su se promjene nastojale gotovo beziznimno utvrditi na temelju naših, u pravilu vremenski kratkotrajnih serija, bez dovoljno komparativne analize naših promjena s onima u drugim zemljama, u drugim društveno-ekonomskim uvjetima i vremenskim periodima.

Drugačije je tome pristupio pokojni prof. Rudolf Bićanić u nekoliko svojih radova. On je, prije svega, sve češće ispitivao pluralitet dohodaka poljoprivrednih domaćinstava, kao i raslojavanje stare, patrijarhalne seoske obitelji.<sup>8</sup> U kasnijim radovima on je pristupio generalizacijama procesa odlazanja poljoprivrednika sa sela, postavljajući hipotezu o »zaokretima« u

<sup>4</sup> Vidi V. Stipetić: *Neka pitanja menjanja socijalno-ekonomske strukture stanovništva*, »Ekonomist«, 3/1961, str. 379—400.

<sup>5</sup> Dr Petar S. Marković: *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, period 1950—1960*, Izdanje Zadružne knjige, Beograd, 1963.

<sup>6</sup> Ibid, str 87 (podvukao V. S.)

<sup>7</sup> Danica Marković: *Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije u proteklih 40 godina*, »Sociologija sela«, 1/1963, str. 43—50.

<sup>8</sup> Vidi naročito R. Bićanić: *Tipovi mešovite seljačko-radničke obitelji s obzirom na raspodelu dohotka*, »Sociologija« 1/1959, zatim radove u »Statističkoj reviji« i druge.

ekonomskom razvoju, koje karakterizira upravo položaj i stanje poljoprivrednog stanovništva u ukupnom.<sup>9</sup>

Cilj je ovog rada da historijskim i komparativnim metodama prikaže da je proces napuštanja poljoprivrede svjetski fenomen izazvan ekonomskim razvojem, koji je upravo proporcionalan dinamici privrednog razvoja; nadalje, nastojat ćemo da komparativnom analizom utvrdimo značenje promjena koje smo mi ostvarili dosadašnjim privrednim razvojem, kao i uzroke navedenim promjenama u rapidnom mijenjanju socijalno-ekonomske strukture stanovništva.

## I

Skлонost k egzaktnosti i sve češća upotreba egzaktnih metoda svojstvo su svih nauka, pa tako i društvenih znanosti. Od Williama Pettya i Gregory Kinga naovamo politička je ekonomija stalno težila da deducira svoje zaključke iz činjenica, spoznatih, mjernih i ispitanih. To nije bilo lako, jer još prije stotinjak godina i najelementarnije činjenice o zemljama i privredama bile su nepoznate. Tačni broj stanovnika u razvijenim zemljama »otkriven« je tek u devetnaestom vijeku; statistika proizvodnje — čedo je dvadesetog stoljeća. Statistike izvoza, uvoza, narodnog dohotka, obrazovanja i drugog još su novijeg datuma. Zato su u prošlosti mnogi ekonomisti opisivali ekonomske prilike, nastojeći da opservacijom i iskustvom nadomjestite nedostatke egzaktnih podataka. Razvoj statistike dao je društvenim naukama i ekonomici u drugoj polovici XIX vijeka već čitav niz podataka o stanovništvu, privrednim zbivanjima i drugim ekonomskim fenomenima. No, unatoč mnogobrojnih statističkih mjerenja i podataka iz toga doba, malo je bilo egzaktnih analiza fenomena. Uzroka će biti nekoliko, podaci su se skupljali po raznim ustanovama, bez jedinstvenog statističkog kriterija; kako su se metode prikupljanja podataka postupno usavršavale, tako su i te nove metode sve češće narušavale usporedivost podataka, kako intratemporalnu, tako i regionalnu. Tek dvadeseto stoljeće donosi prve rezultate standardizacije statističkih postupaka, za koje se toliko zalagalo međunarodno udruženje statističara.<sup>10</sup>

Od početka ovog stoljeća, prvo u razvijenim dijelovima svijeta, a onda i u ostalim, statističari započinju da prikupljaju i objavljuju podatke o ekonomskim fenomenima, koje onda ekonomisti i sociolozi sve češće analiziraju. S pridolaskom sve veće mase statističkih podataka razvijaju se i nove metode analize. Rezultati teorijskih istraživanja 19. vijeka, naime, vrlo često su bili deducirani na osnovu logičkih, historijskih i ostalih metoda; sada se oni testiraju novim metodama na činjeničnom statističkom materijalu. Na tom kamenu kušnje mnoge, u prošlosti značajne teorije posve gube svoje značenje; druge, testirane na činjenicama, stječu sve veći krug prijalica.

Interes za profesionalnu strukturu stanovništva relativno je novijeg datuma. Iako se s propisima stanovništva u Evropi započelo oko godine

<sup>9</sup> Prvi su začeci njegove teorije dati u članku: *Agrarna prenapučenost*, »Sociologija sela«, God. I, br. 2, str. 3—27; cjeloviti koncept je dat u studiji: *Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika*, »Ekonomski pregled«, 11—12/1965, str. 737—758.

<sup>10</sup> Za agrarnu ekonomiku od posebnog je značenja djelatnost međunarodnog instituta za poljoprivredu u Rimu, koji je svojom djelatnošću mnogo uradio na ujednačavanju poljoprivrednih statistika. Već 1914. taj institut izdaje međunarodnu metodologiju poljoprivredne statistike. Vidi Umberto Ricci: *Les bases théoriques de la statistiques agricoles internationale*, Rome, 1914.

1700,<sup>11</sup> profesionalna struktura stanovništva počinje se unositi u popise tek sredinom 19. vijeka. Istraživanja strukture stanovništva po zanimanju već su prilično brojna krajem 19. vijeka,<sup>12</sup> a počeli su je temeljitije ispitivati, historijski i komparativno, demografi, ekonomisti i sociolozi u prve tri decenije našega stoljeća.

U prvobitnim ispitivanjima statističari, svjesni razlika u definicijama kad su u pitanju zanimanja, koncentriraju svoju pažnju na promjene unutar strukture zanimanja u datoj zemlji, ne ulazeći u komparativnu analizu podataka iz različitih zemalja.<sup>13</sup> Pri toj analizi u pravilu nalaze »sužavanje poljoprivredne osnove uz jačanje industrijske nadgradnje«, pri čemu se nerijetko to »sužavanje« osuđuje na osnovu moralističkih (više zločina u gradovima!), militarističkih (seljak je najbolji vojnik — tadašnja je doktrina) i drugih razloga. Ozbiljnije se time počinju zanimati sociolozi početkom stoljeća,<sup>14</sup> a slijede ih ekonomisti tek sa stanovitim zakašnjenjem.<sup>15</sup> Institut za poljoprivredu u Rimu (prethodnik FAO) objavljuje 1942. godine studiju o opadanju poljoprivrednog stanovništva u raznim dijelovima svijeta; analitičari privrednog razvoja ponavljaju taj nalaz sve češće pri svojim analizama. Sinteza tih istraživanja u ekonomske svrhe započinje knjigom Colina Clarka<sup>16</sup> i ona, može se reći, nije do danas dovršena.

Agro-ekonomski historičari poduzimaju historijska ispitivanja odnosa poljoprivrednog stanovništva, zemljišta i napretka blagostanja. Dovring piše suvremenu agrarnu historiju Evrope tim metodama.<sup>17</sup> Mnogobrojni teoretičari privrednog razvoja također uzimaju i koriste te podatke, da bi ih konačno S. Kuznets 1966. inkorporirao u svojoj omašnoj knjizi o suvremenom ekonomskom razvoju.<sup>18</sup>

Prilikom analize pozicije poljoprivrednog stanovništva u privrednom razvoju, koju ćemo prezentirati u daljnjem tekstu, želimo čitaocima upozoriti na teškoće pri međunarodnim komparacijama: popisi (naročito u prošlosti) nisu bili metodološki potpuno usporedivi, odnosno mnogi od njih nisu lučili određene kategorije zanimanja. Da bi minimizirali efekte tih teškoća ekonomski su historičari, a po njima i teoretičari privrednog razvoja, grupirali zanimanja stanovništva u tri velike kategorije:<sup>19</sup>

<sup>11</sup> Švedska je provela popis 1700 (stanovništvo 1.485.000 lica); godine 1710. slijede je Francuska (21.136.000 lica) i Engleska (svega 6.122.000 stanovnika); prvi popis Norveška ima 1735., Pruska 1748., Austrija 1754. (Kalničkoj buni te godine bio je neposredni povod popis, no pravi uzrok bila je bijeda seljaka i kmetova).

<sup>12</sup> U nas krajem 19. stoljeća ispituju probleme dinamike strukture stanovništva po zanimanju, Vrbanić i Zoričić. Vidi njihove i danas interesantne članke: Vrbanić: *Jedno stoljeće u razvoju žiteljsva Hrvatske i Slavonije*; Zoričić: *Žiteljstvo Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*; »Rad« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, sv. 140. i 129.

<sup>13</sup> Friedrich Zahn, pišući u IV izdanju Handwörterbuch der Staatswissenschaften (Jena 1924, Zweiter Band, s. 524—581, članak *Beruf und Berufstatistik*) o pozivima i statistici zanimanja, napisao je da su »granice između poziva — poljoprivrede, industrije, trgovine i saobraćaja, kućne radinosti i znanstva, javnih službi i slobodnih profesija — toliko fluidne, da je međunarodna uporedivost moguća samo uz pomoć značajne preradbe podataka...«

<sup>14</sup> M. Weber: *Erhebungen über Auslese und Anpassung (Berufswahl und Berufsschicksal) der Arbeiterschaft der Geschlossenen Grossindustrie* (als Manuskript Gedruckt), 1908.

<sup>15</sup> P. Mombert: *Zur Frage der Klassenbildung*, Kieler Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften, 1921.

<sup>16</sup> Colin Clark: *The Conditions of Economic Progress*, prvo izdanje London 1940, 2. izdanje — potpuno promijenjeno — 1951, treće, osjetno nadopunjeno, 1957.

i ona, može se reći, do danas nije završena.

<sup>17</sup> Folke Dovring: *Land and Labor in Europe, 1900—1950* (A Comparative Survey of Recent Agrarian History), Nijhoff, The Hague, 1956.

<sup>18</sup> Simon Kuznets: *Modern Economic Growth (Rate, Structure and Spread)* Yale University Press, New Haven, 1967.

<sup>19</sup> Prvi je takvu grupaciju zanimanja u tri kategorije za međunarodne usporedbe upotrijebio Colin Clark u (op. cit.) *Uvjetima ekonomskog napretka*. Sama je podjela, međutim, mnogo starija. Austro-ugarska, pruska i neke druge statistike grupirale su zanimanja stanovništva još krajem prošlog stoljeća prema mjestima zaposlenja u »prvotne (urproduktion), prerađivačke i uslužne djelatnosti«.

1) Poljoprivreda u pravilu obuhvaća, pored stanovnika zaposlenih u ratarstvu i stočarstvu, i djelatnosti lovstva, ribarstva i šumarstva. Kako je u pravilu značenje lovstva, zanatstva i šumarstva vrlo skromno (u suvremenoj Jugoslaviji manje od 1% dohotka, a vrlo često i objedinjeno u istoj obitelji<sup>20</sup>, to se podaci mogu uzeti za poljoprivredno stanovništvo. Mnogi teoretičari ističu da bi bilo korisno uključiti u tu kategoriju i rudarstvo, pa bi onda ova kategorija predstavljala ekstraktivne, *primarne djelatnosti*. Uslijed neizmjenjnih teškoća na tom putu, većina je učenjaka odustala od tih pokušaja, iako se smatra da je sugestija opravdana, teorijski gledajući.

2) Djelatnost *industrija*, kako je ovdje prezentiramo, uključuje rudarstvo, energetiku, industriju samu, građevinarstvo i saobraćaj. To su (s iznimkom rudarstva i saobraćaja) *sekundarne djelatnosti*, u biti prerađivačkog karaktera.

3) *Usluge* uključuju trgovinu, bankarstvo, upravu, zdravstvo, vojsku i policiju, školstvo i druge mnogobrojne djelatnosti *tercijarnog sektora*. Mnogi teoretičari privrednog razvoja tako i zovu ovu grupu djelatnosti.

Pri našoj analizi značenja poljoprivrede u privrednom razvoju — razmatrat ćemo dinamiku učešća poljoprivrednika i industrijskih radnika (kako su bili definirani u prethodnom stavu) u ukupnom radnom kontingentu pojedinih nacija. Svi su podaci dati u relativnim brojevima, s tim što je ukupna radna snaga = 100. Iskazivanje »aktivnih poljoprivrednika« krije u sebi krupan problem: u svijetu se različito gleda na zaposlenje žene u poljoprivredi. U, recimo, Njemačkoj i Francuskoj praktički svaka radno sposobna žena u poljoprivrednom domaćinstvu tretira se kao aktivni poljoprivrednik. Nasuprot tome u USA, Danskoj i nekim drugim zemljama samo su žene — poljoprivredne radnice aktivna lica, dok žene u domaćinstvu nisu (prema popisu) aktivne. U većini zemalja definicija »aktivne poljoprivrednice« nalazi se između ta dva ekstrema. Uslijed toga podaci između zemalja nisu uvijek striktno komparabilni. Komparabilnost je limitirana i pri ispitivanju vremenskih serija date zemlje, uslijed mijenjanja definicije aktivnog poljoprivrednika uopće.<sup>21</sup>

Da bi se izbjegle moguće greške pri komparaciji podataka, u podacima tabele 1 žene nisu bile računane u aktivna lica, a u onim slučajevima kad su ih popisi kao takve registrirali, izuzimane su iz sumara radne snage. U tabelama 2 i 3, koje daju podatke o učešću poljoprivredne snage u ukupnoj za privredno nerazvijene i evropske socijalističke zemlje, taj se postupak nije mogao slijediti. Zato, podaci tabele 2 i 3 unekoliko precjenjuju učešće poljoprivrednika u radnoj snazi tih zemalja (i za 6 poena u nekim slučajevima).

U tabeli 1 dajemo podatke o dinamici učešća aktivnih poljoprivrednika u radno-sposobnom stanovništvu danas privredno razvijenih zemalja. Prije nego pređemo na analizu, evo nekoliko riječi o periodizaciji. U prošlosti su popisi vršeni u raznim godinama, za razne zemlje i u različitim intervalima.

<sup>20</sup> Profesionalnih ribara, s ribarstvom kao isključivim zanimanjem, u nas gotovo da i nema. Većina ribara ima i svoju zemlju. Sumski radnici su gotovo isključivo poljoprivrednici koji koriste sezonsku nezaposlenost u poljoprivredi da obave sječu. Profesionalnih je lovaca danas u svijetu vrlo malo — u nas ih uopće nema.

<sup>21</sup> I jugoslavenski popisi stanovništva 1948, 1953, i 1961. nisu komparabilni u pogledu definicija poljoprivredno aktivnog stanovništva, pa je potrebno izvršiti prilagođavanja da bi se usporedili. Prilikom svakog popisa iznova niče pitanje usporedivosti s prethodnim popisom. O teškoćama vidi studiju M. Bana: *O poljoprivrednom stanovništvu*, »Statistička revija«, 1953, kao i M. Macura: *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1958.

Tek u 20. stoljeću počinje se ostvarivati preporuka Međunarodnog udruženja statističara da se popisi provode početkom svake dekade. Zato su podaci za devetnaesto stoljeće u našoj tabeli grupirani za početak 19. stoljeća (popisi do 1835), sredinu (1836—1871) i kraj stoljeća (1872—1895). Kraj svakog podatka za početak i sredinu 19. stoljeća stoji u zagradi godina kada je popis proveden. Početak 20. stoljeća predočava rezultate popisa vršenih između 1896. i 1911; u tridesetim godinama popisi su se održavali obično 1930. ili 1931, u pedestim između 1947. i 1953. Podaci za šezdesete godine prikazuju stanje 1965. godine. U tabeli su iskazani podaci samo za poljoprivredu i industriju. Ostatak (do 100) govori koliki je postotak stanovništva zaposlen u tercijarnim djelatnostima, kako su prethodno bile definirane.

Što su osnovni zaključci iz niza podataka tabele 1?

Nesumnjivo je prva i osnovna karakteristika: kontinuirani pad učešća poljoprivrednika u ukupnoj radnoj snazi danas privredno razvijenih kapitalističkih zemalja. Taj je pad bio stalan i trajan u svim danas razvijenim zemljama svijeta, ali se odvijao različitim intenzitetom u pojedinim periodima, u pravilu zavisno o početku intenzivnijeg razvoja date zemlje. Tako je Engleska — kao privredno najrazvijenija zemlja 19. vijeka, već godine 1801. imala samo 35% poljoprivrednog stanovništva, da bi krajem stoljeća spustila učešće radnika zaposlenih u poljoprivredi na svega 10%. Ono što je Engleska dostigla krajem prošlog stoljeća, postiže samo 5 ostalih kapitalističkih zemalja u šezdesetim godinama ovoga stoljeća (Belgija, Švicarska, Nizozemska, USA, Kanada). No pad učešća poljoprivrednika u ukupnoj radnoj snazi u svim ostalim zemljama, iako je započeo historijski mnogo kasnije, bio je svugdje osjetno brži nego u Engleskoj. Smanjivanje relativnog učešća poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu za 30% (sa 35% na 40%) tražilo je u Engleskoj 150 godina (razdoblje od 1801. do 1951. godine). Isto toliko smanjenje USA i Kanada postigle su za 60 godina (u toku 60 godina 20. stoljeća); Danskoj je za to trebalo 65 godina, (period 1901—1965), a Švedskoj 55 godina (između 1910. i 1965. godine), te Italiji (1871—1965) i Njemačkoj po 90 godina (1882—1965); istovremeno Japanu je za smanjivanje poljoprivrednog stanovništva za 30% trebalo svega 43 godine (1925—1968).

Uspoređivanjem postotka aktivne radne snage zaposlenih u poljoprivredi i stupnja privrednog razvoja date zemlje pokazalo se da *što je više stanovništva zaposleno u poljoprivredi, to je zemlja privredno nerazvijenija. I obrnuto, visok stupanj privrednog razvoja povezan je s malim postotkom stanovništva u poljoprivredi.* Teoretičari privrednog razvoja su na tom osnovu izveli zaključak da se u nedostatku drugih pokazatelja, i podaci o socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva mogu koristiti za determiniranje stupnja i dinamike privrednog razvoja date zemlje. Ili, kako je to formulirao Colin Clark: »Podaci potvrđuju generalizaciju da se visok postotak radne snage angažira u poljoprivredi i pridruženim djelatnostima može naći samo u ekonomski nerazvijenim zajednicama. U privredno razvijenim zajednicama zapaža se regularna, u toku vremena, tendencija pada te proporcije. Činjenica da učešće poljoprivrednika nije palo u toku vremena može se pripisati samo nekim povremenim ili ponekad trajnijim ekonomskim teškoćama.«<sup>22</sup>

Opadanje učešća poljoprivrednika u radnoj snazi date zemlje u pravilu je popraćeno recipročnim povećanjem učešća stanovnika zaposlenih u indu-

<sup>22</sup> C. Clark: opet. cit., pp 496—497.

Tabela 1

*Učešće poljoprivrednih i industrijskih radnika u ukupnoj radnoj snazi razvijenih zemalja*

(izraženo postotkom od ukupnog)

Zemlja	10. stoljeće			20. stoljeće			
	Početak	Sredinom	Krajem	Početak	Tridesete	Pedesete	Šezdesete
1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Engleska</i>							
— poljoprivreda	35 (01)	23 (41)	10	9	7	5	4
— industrija	29	39	56	54	55	57	..
<i>Francuska</i>							
— poljoprivreda	63 (27)	43 (66)	33	30	24	20	18
— industrija	..	38	42	39	46	47	45
<i>Belgija</i>							
— poljoprivreda	..	..	24	18	14	11	6
— industrija	..	..	39	50	56	58	..
<i>Švicarska</i>							
— poljoprivreda	..	..	33	22	20	16	10
— industrija	..	..	48	54	49	51	56
<i>Nizozemska</i>							
— poljoprivreda	..	..	28	25	18	17	9
— industrija	..	..	36	46	49	45	49
<i>Danska</i>							
— poljoprivreda	..	..	42	38	31	19	15
— industrija	..	21	28	28	36	38	38
<i>Norveška</i>							
— poljoprivreda	..	49	45	38	34	25	19
— industrija	..	33	35	41	38	48	51
<i>Svedska</i>							
— poljoprivreda	62 (1750)	55 (70)	49	41	30	19	12
— industrija	6	12	22	30	42	50	54
<i>Italija</i>							
— poljoprivreda	..	51 (71)	46	45	40	35	24
— industrija	..	35 (71)	39	36	37	40	41
<i>Njemačka</i>							
— poljoprivreda	..	..	36	24	17	12	11
— industrija	..	..	37	54	53	56	54
<i>USA</i>							
— poljoprivreda	72 (20)	64 (50)	50	32	23	12	6
— industrija	..	20	29	41	42	45	..
<i>Kanada</i>							
— poljoprivreda	..	..	..	44	33	19	9
— industrija	..	..	..	33	36	44	39
<i>Australija</i>							
— poljoprivreda	..	38 (71)	26	25	25	17	10
— industrija	..	30	43	41	37	48	49
<i>Japan</i>							
— poljoprivreda	..	85 (72)	67	52	43	33	27
— industrija	..	6 (72)	15	24	34	35	37

*Izvor podataka: S. Kuznets: Modern Economic Growth — Rate, Structure and Spread, Yale University Press, New Haven, 1967. tabela 3, 2; Colin Clark: Conditions of Economic Progress, 3rd Edition, London, 1957, pp. 510—520.*

U slučaju nedostalih podataka u ova dva izvora za tridesete, pedesete i šezdesete godine, uzeti su podaci Statističkih godišnjaka FAO i ILO.

striji (rudarstvo, energetika, industrija i proizvodno zanatstvo, građevinarstvo i saobraćaj). Učešće tako definiranog industrijskog radništva raste u ukupnoj radnoj snazi svake zemlje i dostiže saturaciju na nivou od 45—58% kod već visokog stupnja razvoja. Postotak se vrlo razlikuje od zemlje do zemlje: tako u USA ne prelazi 45%, dok se u Engleskoj kreće već osamdesetak godina između 55 i 57%. Velike razlike, čini se, potječu prvenstveno iz razlika u komparativnim prednostima pojedinih zemalja (što su veće prednosti za industrijski razvoj, veći je postotak zaposlenih u sekundarnim djelatnostima) i veličinu unutarnjeg tržišta (što je veće unutarnje tržište to su veće ekonomske jedinice za proizvodnju, specijaliziranije, s većom produktivnošću rada na svakom radnom mjestu, pa to traži *manje* radnika u prerađivačkim djelatnostima). Kad se postotak radnika u sekundarnim djelatnostima stabilizira (dosegne saturacioni nivo za datu zemlju), daljnje relativno smanjivanje poljoprivrednika u pravilu donosi adekvatan porast zaposlenih u tercijarnim djelatnostima.

Te spoznate zakonitosti mijenjanja socijalno-ekonomske strukture stanovništva, zapažene na primjerima privredno razvijenih zemalja, omogućuju nam da ocijenimo tendencije koje se u tom pogledu javljaju kod privredno nerazvijenih zemalja (vidi tabelu 2). S obzirom na oskudne podatke u tom pogledu, izabrali smo pet zemalja za koje su podaci skupljani redovitije i pažljivije. Brazil prilično vjerno reprezentira tropske zemlje Latinske Amerike, Indija Daleki Istok, Turska i Egipat Bliski Istok, dok je Španjolska unesena radi sagledavanja kako se relativno brzo razvijala ta — sve donekadna nerazvijena zemlja.

Prva je karakteristika — koja proizlazi iz podataka — da većina tih zemalja (s iznimkom Španjolske) danas ima toliki postotak poljoprivrednika, koliko su ih danas razvijene zemlje imale prije jednog ili dva stoljeća. To višestoljetno historijsko zaostajanje Indije (sa 73% poljoprivrednika u 1961. godini), Turske (72% također u 1961. godini) ili Brazila (sa 52%) naročito se ističe kad ga uporedimo sa svega 35% poljoprivrednika u Engleskoj godine 1801, sa 65% poljoprivrednika u USA godine 1840, ili 50% radne snage u poljoprivredi Francuske u trogodištu 1823/25. Druga je karakteristika da ovdje ne nalazimo jasno izražene tendencije opadanja poljoprivrednika. Neke od analiziranih zemalja bilježe relativno i apsolutno povećanje broja poljoprivrednika (Indija je u tom pogledu primjer s vrlo jasno izraženim tendencijama), u drugim učešće poljoprivrednika stagnira na visokom nivou (Turska), dok u trećima broj poljoprivrednika relativno pada, ali apsolutno i dalje raste (Egipat i Brazil). Samo kod Španjolske zapažamo i apsolutni pad broja poljoprivrednika od pedesetih godina naovamo. Situacija se u tom pogledu u privredno nerazvijenim zemljama svijeta radikalno razlikuje od one s kojom smo se upoznali pri analizi povijesnog iskustva danas privredno razvijenih zemalja. Ako pretpostavimo da pad relativnog učešća poljoprivrednika označava privredni razvoj, tada odsustvo te činjenice u nekim privredno nerazvijenim zemljama zacijelo govori ili o stagnaciji privrede u pitanju, ili čak o njihovom nazatku.

Mješavinu iskustva privredno nerazvijenih i razvijenih zemalja susrećemo pri analizi strukture aktivnih lica u evropskim socijalističkim zemljama. Sovjetski Savez do 1928. godine i većina istočno-evropskih zemalja do 1945. godine karakterizira visoko učešće poljoprivrednika u aktivnom stanovništvu.



Sovjetski Savez je još godine 1928. imao 80% stanovništva u poljoprivredi, Jugoslavija, Bugarska i Rumunjska 1931. godine 74—78%, Poljska 70%. To visoko učešće poljoprivrednika pokazivalo je male promjene: stanje u SSSR-u 1928. godine nije se u pogledu učešća poljoprivrednika razlikovalo od onoga u Rusiji 1897. godine. Postotak poljoprivrednika pokazivao je stanoviti pad u Jugoslaviji, Bugarskoj i Rumunjskoj između 1921. i 1939. godine, ali je on bio skroman (1—5 relativnih poena), što je — pri porastu ukupnog stanovništva — značilo daljnji brojčani priraštaj poljoprivrednika. Socijalistički model razvoja, prihvaćen u SSSR-u 1928. godine (prvim petogodišnjim planom), a u ostalim evropskim socijalističkim zemljama između 1945. i 1948. godine, donosi radikalni prijelom s tim predašnjim tendencijama. Dolazi do naglog pada učešća poljoprivrednika u ukupnoj radnoj snazi, s recipročnim porastom zaposlenja u sekundarnim djelatnostima. SSSR u 37 godina (od 1928. do 1965. godine) smanjuje učešće poljoprivrednika sa 80 na 32% (48 poena!), skoro prepolovivši broj lica zaposlenih u poljoprivredi. Za petnaestak poratnih godina Bugarska i Jugoslavija (1953—1966), Rumunija (1955—1964) smanjuju relativno učešće poljoprivrednika za 15—18%, Mađarska za 24% (period 1949—1964), ČSSR za 18% (1950—1965), dok Poljska za deset godina smanjuje broj poljoprivrednika za 9% (1950—1960), a DR Njemačka za 7 poena (1955—1965). Te brojke same po sebi govore o naglom privrednom napretku koji se zbio u evropskim socijalističkim zemljama. Komparativno gledajući, za slični napredak u mijenjaju socijalno-ekonomske strukture u socijalističkim zemljama trebalo je drugim, danas visokorazvijenim zemljama dva do četiri puta više vremena.<sup>23</sup>

Tabela 2

*Učešće poljoprivrednih i industrijskih radnika u ukupnoj radnoj snazi  
privredno nerazvijenih zemalja*

Zemlja	Popisi u 20. vijeku			
	Početak stoljeća	U tridesetim godinama	U pedesetim godinama	U šezdesetim godinama
<i>Brazil</i>				
— poljoprivreda	..	68 (40)	56 (50)	52
— industrija	..	14 (40)	21 (50)	22
<i>Egipat</i>				
— poljoprivreda	70 (07)	67 (37)	61 (47)	57
— industrija	14 (07)	14 (37)	17 (47)	16
<i>Indija</i>				
— poljoprivreda	64 (01)	69 (31)	69 (51)	73
— industrija	24 (01)	17 (31)	12 (51)	13
<i>Španjolska</i>				
— poljoprivreda	67 (00)	57 (20)	51 (40)	35
— industrija	18 (00)	25 (20)	28 (40)	35
<i>Turska</i>				
— poljoprivreda	81 (27)	70 (35)	76 (50)	72
— industrija	.. (27)	16 (35)	15 (50)	..

Izvori: C. Clark: *The Conditions of Economic Progress*, 3rd Edition, London, 1957, pp. 510—520; za 1950. i 1960. godinu: International Labour Office: *Yearbook of Labour Statistics 1965*, Geneva, 1966.

<sup>23</sup> Vidi za Jugoslaviju detaljnije u našem članku: *Neka pitanja menjanja socijalno-ekonomske strukture stanovništva*, »*Ekonomist*« 3/1961, str. 379—400.

Vjerojatno bi se iste tendencije mogle naći i pri analizi privrednog razvoja Albanije. Podaci su, međutim, iz te zemlje toliko rijetki, slabo dostupni, a često podložni i sumnjama, da ih nismo ovdje obrađivali posebno, čak i tada kad smo raspolagali nekim podacima.

Tabela 3

*Učešće poljoprivrednika i industrijskih radnika u ukupnoj radnoj snazi evropskih socijalističkih zemalja*

Zemlja	Struktura (u %) oko:				
	1900.	1920.	1930.	1950.	1960.
<i>Bugarska</i>					
— poljoprivrednici	82	82	80	76 (a)	59
ČSSR					
— poljoprivrednici	45	..	37	38	20
— indust. radnici	..	..	..	39	49
<i>Jugoslavija</i>					
— poljoprivrednici	81	79	76	68	53
— indust. radnici	(9) (10)	11	11	19	24
<i>Mađarska</i>					
— poljoprivrednici	54	59	53	55	31
— indust. radnici	.. (10)	..	..	25	44
<i>Njemačka DR</i>					
— poljoprivrednici	..	..	22	23	16
— indust. radnici	..	..	..	44	46
<i>Poljska</i>					
— poljoprivrednici	..	76	70	57	48
— indust. radnici	..	..	15	21	33
<i>Rumunija</i>					
— poljoprivrednici	..	..	78	74	58
— indust. radnici	..	..	.. (b)	16	27
SSSR					
— poljoprivrednici	80	80	56	45	32
— indust. radnici	10 (97)	10	29	37	43
(a) 1946 (b) 1941					

Izvori za pojedine zemlje: Za period 1900—1920 (ako nije drukčije naznačeno) Institut International d'agriculture: Rome: *International Yearbook of Agricultural Statistics*, različita godišta, između 1925—1940.

Bugarska: *Statistički godišnik na Narodna Republika Blgaria*, 1966.

ČSSR: *Statistička ročenka ČSSR*, 1967 (1950. i 1966).

Mađarska: *Statistical Pocket Book of Hungary*, 1966 (1949. i 1964).

Njemačka DR: *Statistisches Jahrbuch der DDR*, 1966 (1955. i 1965).

Poljska: *Rodznik Statystyczny 1963*, Tab. 19 (1931, 1950, 1960).

Rumunjska: *Annual Statistic al R. P. R.*, 1965 (podaci 1955. i 1964).

Jugoslavija: V. Stipetić: *Ekonomika Jugoslavije I*, Zagreb, 1967.

SSSR: za 1897 — procjena na bazi gradskog i seoskog stanovništva; podaci za 1928, 1937, 1955. i 1965: *Narodnoe hozjajstvo SSSR 1956. i 1965. god.*, Moskva, 1957. i 1966.

Uočavajući korelativne veze između stupnja dinamike privrednog rasta — na jednoj strani, i učešće poljoprivrednika u radnoj snazi, nekoliko je istraživača postavilo hipotezu da podaci o strukturi i dinamici unutarnjih promjena strukture radne snage predstavljaju jednostavan, ali pogodan mjeritelj stupnja i dinamike privrednog rasta. Tako Bićnić<sup>24</sup> smatra da je »promjene u osnovnim dugoročnim trendovima razvoja«, koje naziva zaokretima,

moгуće determinirati kad je u pitanju poljoprivreda na osnovu zakonitosti u kretanju rada, zemljišta i poljoprivrednog kapitala. Po njemu, privredni se razvoj — sa stajališta poljoprivrednog stanovništva, može podijeliti u tri glavna stupnja: 1) poljoprivredno stanovništvo raste u apsolutnim brojkama, a opada relativno (međuratni razvoj Jugoslavije dobar je primjer za ovu fazu: između 1921. i 1939. relativno je učešće poljoprivrednika palo za 40%, ali su se brojčano poljoprivrednici uvećali za 2 milijuna); 2) relativno učešće poljoprivrednika pada, brojčano stagnira, i 3) stanovništvo u poljoprivredi opada i relativno i apsolutno. Prema Bićanićevim istraživanjima, Velika Britanija stiže do (trećeg) »zaokreta u poljoprivrednom stanovništvu već 1820. godine, Švedska 1880, SAD 1910, Italija 1920, Njemačka i Danska iza 1925. Finska je razvila stanovništvo do zaokreta 1930, a Jugoslavija 1948, dok ga je Sovjetski Savez u cjelini postigao 1956. godine, kod 41% relativnog aktivnog stanovništva. Značajno je da su pojedine zemlje dosegle zaokret kod različitog postotka poljoprivrednog stanovništva (između 31 i 60 posto) i na različitoj razini narodnog dohotka po stanovniku (od 132 do 500 dolara).<sup>25</sup> Velike varijacije u stupnju privrednog i poljoprivrednog razvoja, kod kojih se zbijaju promjene, jasno svjedoče kako je teško generalizirati samo na temelju podataka o učešću poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu. Međutim, tendencija opadanja učešća poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu je nesporna, pa je neki marksisti nazivaju zakonom privrednog razvoja.<sup>56</sup>

Na kraju smo dužni da upozorimo da podaci koje smo iznijeli na prethodnim stranama, rječito govore da se privrednim razvojem gotovo beziznimno smanjuje učešće poljoprivrednika u radnoj snazi. Ali bilo bi pogrešno iz toga izvući zaključak da poljoprivreda postaje sve beznačajnija privredna djelatnost. Podaci koje smo iznijeli odnose se uglavnom na razvijene zemlje svijeta; jer one imaju pouzdaniju statističku službu i, na toj osnovi, vremenske serije s potrebnim podacima. Ako uzmemo i onaj drugi, statistički nedovoljno precizno evidentirani dio svijeta, tada je slika drugačija. Zemlja je još uvijek, prema tim podacima, agrarna planeta, jer više od polovice svjetskog stanovništva živi od poljoprivrede. Samo se u Evropi, SSSR-u, Sjevernoj Americi i Oceaniji, kako to pokazuje tabela 4, poljoprivredno stanovništvo smanjivalo u apsolutnim brojevima između 1937. i 1965. godine, tako da se tu 1965. godine manje od trećine stanovništva bavilo poljoprivredom. U ostalim područjima svijeta, na cijelim kontinentima, poljoprivreda je glavno zanimanje stanovništva, dajući zaposlenje za 43—74% ljudi. Iako se i u svijetu zapaža tendencija postupnog smanjivanja relativnog učešća poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu, ona je vrlo blago izražena (1937. godine 62%, u 1950. godini 56%, a 1965. godine još uvijek 52% stanovnika svijeta bili su poljoprivrednici). Broj poljoprivrednika se u masi i dalje povećava. U svijetu je godine 1937. bilo 1,321.000.000 poljoprivrednika, a trideset godina kasnije ima ih 1,742.000.000 ili za 32% više. Prema tome, unatoč relativnog pada značenje

<sup>24</sup> R. Bićanić: *Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika*, »Ekonomske pregled« 11—12/1965. str. 735—758. To je prijevod referata što ga je autor podnio naučnoj konferenciji Međunarodnog ekonomskog udruženja koje je raspravljalo temu: Ekonomski problemi poljoprivrede u industrijskim društvima i njihov utjecaj na zemlje u razvoju, Rim, 1—8. rujna 1965.

<sup>25</sup> R. Bićanić: *Ibid.*, str. 740.

<sup>26</sup> W. Herer: *Effects of the Development of Agriculture on Growth of the National Income*, u zborniku: »Studies on the Theory of Reproduction and Prices«, PWN, Warszawa, 1964, s. 23. tvrdi da je proces »apsolutnog i relativnog smanjenja radne snage univerzalni zakon ekonomskog razvoja«. Naša analiza pokazala je da je relativni pad poljoprivredne radne snage neophodni atribut privrednog rasta; međutim, privredni rast se može odvijati i bez apsolutnog pada broja aktivnih lica u poljoprivredi, pa se formulacija Herera ne može primiti u citiranom obliku.

poljoprivrede, ona je još uvijek najznačajnija djelatnost čovječanstva, kojom se bavi ne samo najveći dio ljudi na ovoj planeti već i stalno rastući broj ljudi.

Tabela 4

*Poljoprivredno stanovništvo svijeta, 1937, 1950. i 1965. godine po kontinentima i područjima*

Područje	Godine			Struktura (u %) godine		
	1937.	1950.	1965.	1937.	1950.	1965.
<i>A. Ukupni broj stanovnika (milijuna)</i>						
Evropa	372	392	445	17,4	15,7	12,4
SSSR	190	180	231	8,9	7,2	6,5
Sjeverna Amerika	140	166	214	6,5	6,6	6,0
Centralna Amerika	38	51	80	1,8	2,0	2,2
Južna Amerika	84	110	166	3,9	4,4	4,7
Azija (bez Kine)	691	824	1.131	32,3	33,0	31,6
Afrika	168	217	311	7,8	8,6	8,6
Oceanija	11	12	17	0,5	0,5	0,5
Svijet (bez Kine)	1.694	1.953	2.595	79,1	78,1	72,9
Kina (kopno)	447	547	764	20,9	21,9	21,5
<i>Svijet</i>	2.141	2.500	3.559	100	100	100
<i>B. Poljoprivrednika (milijuna)</i>						
Evropa	133	129	100	10,0	9,2	5,7
SSSR	108	90	73	8,1	6,4	4,1
Sjeverna Amerika	23	23	13	1,7	1,6	0,7
Centralna Amerika	28	29	42	2,1	2,1	2,4
Južna Amerika	66	65	71	5,0	4,6	4,1
Azija (bez Kine)	528	522	730	39,9	37,2	41,9
Afrika	134	165	230	10,1	11,7	13,2
Oceanija	3	3	3	0,2	0,2	0,2
Svijet (bez Kine)	984	1.026	1.262	74,3	73,1	72,4
Kina (kopno)	340	377	480	25,7	26,9	27,6
<i>Svijet</i>	1.324	1.403	1.472	100	100	100
<i>C. Učešće poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu (u %)</i>						
Evropa	36	33	22	—	—	—
SSSR	57	50	32	—	—	—
Sjeverna Amerika	23	14	6	—	—	—
Centralna Amerika	63	55	53	—	—	—
Južna Amerika	62	59	43	—	—	—
Azija (bez Kine)	73	64	65	—	—	—
Afrika	76	76	74	—	—	—
Oceanija	26	22	19	—	—	—
Svijet (bez Kine)	57	53	49	—	—	—
Kina (kopno)	76	69	63	—	—	—
<i>Svijet</i>	62	56	52	—	—	—

Izvori: FAO, *Production Yearbook 1964. i 1966*, Roma, 1965. i 1967.

## II

Postupna izgradnja vremenskih serija o stanovništvu i dohotku te njihovoj strukturi po pojedinim komponentama, doprinijela je kvantitativnom determiniranju uzroka bijega iz poljoprivrede, o čemu se toliko pisalo u građanskoj ekonomiji. Umjesto negdašnjih tvrdnji da su uzroci bijegu iz poljoprivrede privlačnost lagodna života u gradovima, izvan seoskog blata

i morala<sup>27</sup>, analizom kvantitativnih pokazatelja dolazi se do spoznaje da su glavni uzroci bijegu iz poljoprivrede: niska proizvodnost poljoprivrednog rada i, s tim povezani, niski (relativno, u odnosu na druge djelatnosti u datoj zemlji) lični dohoci.

Ekonomska je nauka tek u najnovije doba došla do tih spoznaja, iako su ih teoretičari naslućivali i prije tri stotine godina<sup>28</sup>.

Komparacija učešća aktivnih poljoprivrednika u radnoj snazi pojedinih zemalja i učešća poljoprivrede u dohotku pokazuje da je u pravilu značenje poljoprivrede u datoj privredi veće, ako ga mjerimo kriterijem radne snage nego kad ga cijenimo dohotkom ili proizvedenim društvenim bogatstvom. Uzmimo nekoliko tipičnih primjera radi ilustracije ove teze: u Jugoslaviji u dvadesetim godinama ovog stoljeća blizu 80% svih aktivnih lica su poljoprivrednici, ali oni daju manje od 50% dohotka; krajem pedesetih godina 55% aktivnih lica zaposlenih u poljoprivredi proizvodi svega 25% narodnog dohotka. Ta činjenica nije jugoslavenski specifikum: nalazimo je u Indiji (u šezdesetim godinama tamo 73% aktivnih lica zaposlenih u poljoprivredi daje svega 47% narodnog dohotka) i drugim privredno nerazvijenim zemljama. Poznaju je, međutim, i one razvijene (u Francuskoj je, na primjer, u pedesetim godinama bilo 20% aktivnih lica zaposleno u poljoprivredi, ali su davali svega 9% narodnog dohotka). Taj fenomen nejednakog doprinosa aktivnih poljoprivrednika bio je po statističarima i ekonomistima prvi put zapažen u dvadesetim i tridesetim godinama ovog vijeka. Kako su se u ono doba pravile komparativne analize dohotka i strukture stanovništva gotovo isključivo u danas visoko razvijenim zemljama (gdje razlike nisu bile tako velike), najveći dio ekonomista bio je sklon da postojeće razlike u društvenoj produktivnosti poljoprivrednog i nepoljoprivrednog rada pripíše agrarnoj krizi koja je u tim godinama vladala svijetom.

U pedesetim godinama FAO ponovno obraća pažnju svjetske javnosti na taj problem u mnogo puta diskutiranoj knjizi o poljoprivredi u svjetskoj ekonomici.<sup>29</sup> Tu se ističe da »gotovo nigdje na svijetu poljoprivrednici ne

<sup>27</sup> Dragoljub Jovanović, građanski agrarni ekonomist i političar, pišući svoju *Agrarnu politiku* (Narodna misao, Beograd, 1930, str. 212—219) *vanredno je plastično »obrazložio«* takve pogleda građanske nauke. Zašto seljaci beže sa zemlje? — pita on. »Odgovor nije prost. Tu je najpre želja za udobnošću, za slobodnijim i lakšim životom, za »svetlošću« i kulturom . . . Ima i drugih uzroka, i oni su svi u *rdavom stanju sela i poljoprivrede* . . . Uzroci bežanja sa sela nalaze se, dakle, na samom selu: težak rad, mali prihodi, nečovečanski život, oskudica zadovoljstava i prilika za napredovanje . . . U selu i oko sela je *blato*, većito blato. Ono povećava i onako veliku *izolovanost* i udaljenost od svega: od škole, od opštine, od crkve, od dućana . . . Varoš je često za seljaka očajnika ono što je Amerika za propalog Evropljanina — *posljednja nada, krajnje utočište*« (sve podvukao D. Jovanović).

U svom emotivnom, romantičnom (iako pomalo podgrizenom) odnosu prema selu D. Jovanović nije bio sam. On se sa svojim stavovima pridružio grupi mnogobrojnih građanskih lidera koji su zagovarali, na ovaj ili onaj način, zadržavanje seoskih socijalnih, moralnih i drugih institucija. Vidi, na primjer, K. B. von Certzen: *Landflucht, Kleinsiedlung und Landarbeit*, Jena, 1914; M. Hainisch: *Die Landflucht*, Jena, 1924. I jedna grupa socijaldemokrata gledala je u vraćanju na zemlju soluciju za agrarni i radnički problem (vidi za to E. Vandervelde: *L'exode rural et le retour aux champs*, Bruxelles, 1910); u Jugoslaviji je slično gledište (iako neodlučno) branio J. Petrović: *Prelaz seljaka u varoši u radnike*, Beograd, 1924.

<sup>28</sup> Ekonomska teorija je prije statistike i kvantitativne ekonomske historije ušla u područje određivanja značenja poljoprivrede pri privrednom razvoju. William Petty još je 1691. godine pisao da se »mnogo više može steći od manufakture nego od stočarstva, a trgovina može dati više od manufakture«. Istražujući dohotke, on je još tada konstatirao da pomorci imaju tri puta veće nadnice od poljoprivrednih radnika; zato zemlje koje žele napredak, moraju napuštati poljoprivredu i razvijati manufakturu i trgovinu, makar bile prisiljene i da uvoze hranu. »Kako je pomorac vrijedan kao tri stočara, to je malo oranja, sjetve i uzgoja stoke u Nizozemskoj« pisao je Petty prije tri stoljeća o tada najnaprednijoj zemlji Evrope. Tako Petty vizionarski za dva stoljeća prethiće ekonomsku misao tvrdeći da je viši stupanj privrednog razvoja povezan sa zaposlenjem velikog dijela stanovništva u manufakturi i trgovini, u prebacivanju poljoprivrednika u ta zanimanja. (Svi citati iz W. Petty-a dati prema C. Clarku: *The Conditions of Economic Progress*, 3rd Edition, Macmillan, London, 1957, pp. 492—493.

<sup>29</sup> FAO, *Agriculture in the World Economy*, Rome, 1955, pp. 52—60; II dopunjeno izdanje 1962. godine.

dobijaju u narodnom dohotku proporcionalno svojoj brojnosti: drugim riječima, prosječni farmer zarađuje manje nego njegov sugrađanin zaposlen u drugim zanimanjima. U industrijaliziranim zemljama dohodak po poljoprivredniku ne zaostaje tako mnogo iza nacionalnog prosjeka, kao što je to slučaj u privredno nerazvijenim zemljama. U pravilu, što je zemlja više industrijalizirana, manje su razlike između procenta učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnom i procentu s kojim oni učestvuju u narodnom dohotku. Najniži proporcionalni udio u narodnom dohotku primaju seljaci u privredno nerazvijenim zemljama, gdje je poljoprivredno stanovništvo predominantno.

Ekonomska teorija, spoznavši (u pedesetim godinama) da je taj problem univerzalan (gotovo ga je svaka zemlja imala), i da on postoji unatoč (tada) povoljnog pariteta cijena za poljoprivredne proizvode, započinje da istražuje taj problem temeljitije, na komparativno-historijskoj osnovi. Godine 1956. Bellerby sa suradnicima<sup>30</sup> ispituje visinu dohodaka poljoprivrednika i nepoljoprivrednika u 18 zemalja (Engleskoj, Kanadi, Irskoj, USA, Nizozemskoj, Francuskoj, skandinavskim zemljama, Njemačkoj, Italiji, Indiji, Meksiku, Bugarskoj, Australiji, Novom Zelandu) i nalazi beziznimno da je dohodak po stanovniku kod poljoprivrednika osjetno niži nego dohodak nepoljoprivrednika u svim promatranim vremenskim periodima (od 1870-tih godina naovamo). Ponašanje relativnog nivoa dohodaka vrlo je različito — konstatira Bellerby. U privredno nerazvijenim zemljama s visokom agrarnom prenapučenošću i nezaposlenošću u gradovima, prosječni nivo dohodaka u poljoprivredi iznosi 70 i više postotaka od dohodaka u nepoljoprivrednim djelatnostima (predratna Indija i Burma); u pojedinim slučajevima, kad su krize naročito teške, dohodak se izjednačava (predratna Kina). U privredno razvijenim zemljama, međutim, dohoci poljoprivrednika u razdoblju prije II svjetskog rata iznose svega 45—70% dohotka u nepoljoprivrednim djelatnostima, a u nekim zemljama (poput USA, Nizozemske, Irske ili Perua) iznose samo 35—45%. Poljoprivrednici Egipta, Filipina i Meksika ostvaruju manje od 35% dohotka koji se postiže u nepoljoprivrednim djelatnostima. U zemljama s izvanredno visokom proizvodnošću rada u poljoprivredi (Novi Zeland i Australija) i Francuskoj (gdje je tradicionalni francuski agrarizam imao svog utjecaja na formiranje odnosa) poljoprivrednici postižu između 75 i 80% poljoprivrednog dohotka.<sup>31</sup>

Po njegovu istraživanju poljoprivredni dohodak iznosi oko 60% nepoljoprivrednih dohodaka, gledano na dugi rok, i oscilira oko toga postotka u zavisnosti od mnogobrojnih sporadičnih utjecaja. Taj omjer autori nazivaju »pokretačkim omjerom dohodaka«. Tek razlika od 40 i više postotaka u dohotku tjera poljoprivrednike da definitivno napuste poljoprivredno zanimanje. Ispitujući uzroke tim razlikama u dohocima, Bellerby nalazi čak osam:<sup>32</sup> seljaci vjeruju da jeftinije stanuju i žive na selu, pa toleriraju velike razlike u dohocima; oni su slabije školovani i obučeni za rad; zemlja ih privlači i imaju sigurnost na zemlji za vrijeme krize; oni su socijalno imobilni, lično nepokretni i skloni inerciji, te se teško organiziraju radi prodaje svojih proizvoda.

<sup>30</sup> J. R. Bellerby (u suradnji sa G. R. Allenom, A. J. Borehamom, P. K. Brittonom, G. Gutschom, H. A. Rhecom, F. D. M. Taylorom i F. P. Thompsonom): *Agriculture and Industry: Relative Income*, Macmillan, London, 1956.

<sup>31</sup> Bellerby i drugi: opet. cit., p. 270, ff.

<sup>32</sup> J. Bellerby: *Ibid.* p. 37—50.

Fenomen dobiva tim istraživanjem novi podsticaj, pa Međunarodna organizacija rada u Genevi stvara studijsku grupu koja istražuje razlike u dohocima poljoprivrednika i nepoljoprivrednika. Našavši da su razlike u platama poljoprivrednih i nepoljoprivrednih radnika nešto manje nego što su relativni omjer poljoprivrednih i nepoljoprivrednih dohodaka, a Međunarodni biro rada zaključuje<sup>33</sup>: »U zemljama gdje dobar dio poljoprivrednih gospodarstava čine mala gospodarstva, na kojima rade članovi obitelji, normalno je što su dohoci sitnih proizvođača i njihovih obitelji niži od nadnice plaćenih poljoprivrednih radnika, koji rade prvenstveno na krupnim posjedima. To je objašnjenje relativno povoljne situacije u Zapadnoj Njemačkoj, Norveškoj i Danskoj«. Studija Međunarodnog biroa rada stupa korak dalje od Bellerbya, tvrdeći da je »osnovni uzrok, koji tjera radnike da napuste poljoprivredu, nejednakost u dohocima poljoprivrednika i nepoljoprivrednika.<sup>34</sup> Kao što se vidi, eksperti međunarodne organizacije rada (koje je vodila D. Warriner) u svom izvještaju gledaju u niskom nivou poljoprivrednih dohodaka pokretačku snagu bijega iz poljoprivrede. Što su rasponi manji, implicitno se tvrdi, slabiji su motivi za bijeg iz poljoprivrede. I suprotno, dakako, stoji: što su veći rasponi veći je i bijeg iz poljoprivrede. Ovim zaključcima gotovo u isto vrijeme dodaju i dinamički aspekt rezultata analize organizacije Ujedinjenih naroda za poljoprivredu i ishranu (FAO). U svom Izvještaju o stanju ishrane i poljoprivrede za 1959. godinu<sup>35</sup> organizacija FAO je analizirala dohotke u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima u 40 zemalja. Rezultati su pokazali da u četvrtini analiziranih zemalja dohoci po stanovniku u poljoprivredi iznose manje od 40% dohodaka u nepoljoprivrednim djelatnostima; u gotovo dvije trećine zemalja taj se omjer nalazi u dijapazonu od 40 do 60%, a samo iznimno prelazi 60%. Na osnovu provedene analize, izvještaj FAO zaključuje: »Razlika u dohocima na štetu poljoprivrede po pravilu je najveća u nekim zemljama Latinske Amerike i Afrike, gdje rudarstvo igra značajnu ulogu i gdje je započet proces industrijalizacije. Razlike su po pravilu manje u razvijenim zemljama sjeverne i zapadne Evrope. Međutim, ovo pravilo ima važnih izuzetaka, kao što to pokazuje dosta velika razlika u SAD«. Izvještaj zaključuje da »u razdobljima brzog napretka industrije i dohodaka u gradu, poljoprivredni dohoci obično zostaju i pored toga što takvi periodi donose konjunkturu i povećavaju tražnju za prehrambenim proizvodima... Stiče se utisak da su razlike u dohocima po pravilu najveće u periodima brzog napretka industrije, a naročito u fazama industrijalizacije.«

Kasnija ispitivanja vremenskih serija nisu u potpunosti potvrdila posljednji zaključak organizacije FAO. Analiza dugoročnih serija o ponašanju dohotka po stanovniku u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima, koju je proveo S. Kuznets, pokazala je da su kretanja vrlo različita. Rezultate njegovih ispitivanja dajemo u tabeli 5<sup>36</sup>. Valja istaći, međutim, da se njegov koncept relativnog nivoa dohodaka razlikuje od onoga kojega su imali Bellerby, Međunarodna organizacija rada i FAO. On, naime, mjeri dohodak u poljoprivredi prema prosječnom nacionalnom dohotku (a ne prosječnom

<sup>33</sup> Bureau Internationale du Travail: *Pourquoi les travailleurs abandonnent la terre* (Étude Comparative), Genève, 1960, pp. 239—240.

<sup>34</sup> BIT: *Pourquoi . . .*, op. cit., p. 241.

<sup>35</sup> FAO: *The State of Food and Agriculture 1959*, Rome, 1960.

<sup>36</sup> S. Kuznets: *Modern Economic Growth, Rate, Structure and Spread*, Yale University Press, New Haven, 1967, pp. 113—117.

nepoljoprivrednom dohotku, kao pređašnji istraživači). Sa sužavanjem značenja poljoprivrede (na 2 — 10% radne snage, dohotka ili kapitala) u privredno visokorazvijenim zemljama, postojeće relativno značajne razlike u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim dohocima gotovo se gube u agregatnim pokazateljima. Zato su njegovi pokazatelji manje precizni i nepotpunije odgovaraju na uzroke bijega iz poljoprivrede. No ipak, oni daju indikacije o relativnoj visini poljoprivrednih dohodaka, pa ih zato i prenosimo.

Analiza tih podataka pokazuje da u stagnantnim privredama (Engleska za vrijeme Napoleonskih ratova, Francuska poslije francusko-pruskog rata, Italija u sedamdesetim godinama prošloga vijeka) poljoprivrednici imaju relativno povoljne lične dohotke — uglavnom odgovarajuće dohocima u nepoljoprivrednom sektoru. Brzi privredni razvoj u pravilu donosi niske relativne dohotke poljoprivrednicima (USA u periodu do 1900. godine, SSSR, Švedska, Francuska i Japan poslije drugog svjetskog rata), koji se vrlo postupno poboljšavaju tek nakon što nastupi faza apsolutnog opadanja broja poljoprivrednika (Engleska, Nizozemska, USA). Relativno mali broj zemalja pokazuje bitnije odstupanje od tako postavljene generalizacije: slučaj relativno visokih dohodaka poljoprivrednika u Australiji objašnjava se tamošnjom visokom produktivnošću poljoprivrednog rada, omogućenom ogromnim raspoloživim površinama. Slučaj Jugoslavije je specifičan i njegovo potpunije objašnjenje zahtijevalo bi potpunije tretiranje karaktera socijalističke revolucije u Jugoslaviji, čemu ovdje nema mjesta.

Tabela 5

*Omjer poljoprivrednog i nacionalnog dohotka po aktivnom licu izabrane zemlje, mjereno na osnovu dugoročnih vremenskih serija*  
(na osnovu tekućih cijena)

Zemlja	Promatrano razdoblje za:		Omjer poljoprivrednog prema nacionalnom dohotku po zaposlenome		
	društveni proizvod	radnu snagu	početna	završna	promjene
Velika Britanija	1801—1955.	1801—1951.	0,9	1,0	+ 0,1
Francuska	1872/82—1954.	1866—1951.	1,0	0,6	— 0,4
Nizozemska	1913—1950.	1909—1947.	0,6	0,8	+ 0,2
Danska	1900/04—1948/52.	1900/4—1948/52.	0,7	1,0	+ 0,3
Norveška	1875—1950.	1875—1950.	0,7	0,6	— 0,1
Švedska	1868/72—1949/53.	1870—1950.	0,7	0,5	— 0,2
Italija	1871/75—1951/5.	1871—1951.	1,1	0,7	— 0,5
USA	1869/79—1939/48.	1870/80—1940/50.	0,4	0,7	+ 0,3
Kanada	1900—1950/1.	1901—1951.	0,8	0,7	— 0,1
Australija	1889/93—1934/8.	1891—1939.	0,9	1,1	+ 0,2
Japan	1878/82—1962.	1878/82—1960.	0,8	0,4	— 0,4
SSSR	1928—1958.	1928—1958.	0,7	0,5	— 0,2
Jugoslavija	1938—1959/60.	1938—1959/60.	0,4	0,9	+ 0,5

Izvori: S. Kuznets: *Modern Economic Growth*, op. cit., p. 117. Za Jugoslaviju naši podaci za predratni period: R. Bičanić: *The Effect of War on Rural Yugoslavia*, »The Journal of Geography« 1944; za 1959/60: V. Stipetić: *Neka pitanja menjanja ekonomske strukture stanovništva*, Ekonomist, 3/1961.



Diskrepancije u nivou poljoprivrednih i nepoljoprivrednih dohodaka sve su češće predmet rasprava na međunarodnim sastancima. FAO o tome manje-više redovno izvještava u svojim Izvještajima o stanju poljoprivrede i ishrane u svijetu. U posljednjem takvom izvještaju<sup>37</sup> objavili su analizu paritetnih dohodaka u poljoprivredi za 63 zemlje, svodeći podatke popisa stanovništva i dohotka na komparabilnu osnovu (trogodišnji prosjeci dohotka, muški aktivni u poljoprivredi; muški aktivni u nepoljoprivrednim djelatnostima; poljoprivredno: nepoljoprivredno itd.). Iz toga istraživanja mi smo izdvojili rezultate za 23 zemlje u tabelu 6. Iako su, unatoč provedenom rafiniranju, ove poredbe ostale grube<sup>38</sup>, ipak činjenica da u gotovo svim zemljama svijeta nailazimo na »podređen« položaj poljoprivrede — sa niskim relativnim dohocima poljoprivrednika, simptomatično indicira na akutni karakter agrarnog problema u svim područjima svijeta. S iznimkom nekoliko, zemljištem bogatih zemalja, s relativno rijetkom naseljenošću (Argentina, Australija), sve ostale zemlje bilježe relativno niže dohotke poljoprivrednika. Dija-pazon razlike je vanredno velik: u nekim zemljama seljaci dobijaju svega šestinu, petinu ili četvrtinu dohotka koji se postiže u nepoljoprivrednim djelatnostima (Venezuela, Meksiko, Peru, Tajland, Sudan); u drugim je taj iznos nešto veći i kreće se između 30 i 45% (Brazil, Turska, Indija i Pakistan, Francuska, USA<sup>39</sup>); srazmjerno značajni dio privredno razvijenih zemalja ima relativne dohotke poljoprivrednika u rasponu između 46 i 75% (Japan, Švedska, Kanada, Italija, Danska, Zap. Njemačka, kao i Mađarska i Poljska — dvije evropske socijalističke zemlje za koje se raspolagalo podacima). Iznimno, Nizozemska, Argentina i Australija imaju relativne dohotke iznad toga nivoa!

Unatoč tako utvrđenim razlikama u relativnim nivoima dohodaka u poljoprivrednim djelatnostima, građanska teorija nije pokušala da objasni uzroke nižoj proizvodnosti poljoprivrednog rada. Pokušaj marksizma i nekih građanskih ekonomista da to objasne i nedovoljnom (sezonskom) zaposlenošću radne snage u poljoprivredi, kao i agrarnom prenapučenošću u cjelini, sa postojanjem dijela aktivnih lica s ništavnom marginalnom proizvodnošću, naišao je na žestok otpor među (dijelom) građanskih učenjaka. Stiglo se tako do čudne, pomalo paradoksalne situacije. Građanska je teorija privrednog razvoja gotovo unisono sugerirala i priželjkivala mijenjanje strukture zaposlenosti u privredno nerazvijenim zemljama, težeći da zaposli što više aktivnih lica u »produktivnim« nepoljoprivrednim djelatnostima. Istovremeno, bez obzira na tako empirički spoznat ispravan zaključak, građanska teorija nije bila u stanju da na zadovoljavajući način objasni zašto je produktivnost rada u poljoprivredi gotovo beziznimno niža nego u ostalim djelatnostima. Hipoteze, koje su se postavljale, nisu bile dugog vijeka jer su bile ili parcijalne ili netačne.

<sup>37</sup> *The State of Food and Agriculture 1967*, Rome, 1967.

<sup>38</sup> To priznaju i njihovi tvorci (u članku K. C. Aber-Crombie: *Incomes and their Distribution in Agriculture and the Rest of Economy*, FAO, »Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics«, Vol. 16, No. 6, June 1967, pp. 1—8) ističući naročito da se u dohodak poljoprivrednika takvom metodom ne računaju dohoci iz nepoljoprivrednih djelatnosti, koji svugdje u svijetu pokazuju tendenciju rasta.

<sup>39</sup> Slučaj USA valja posebno istaći zbog toga što su — pri kalkulaciji relativnih dohodaka — od dohodaka nepoljoprivrednih djelatnosti izuzeti svi dohoci koji se slijevaju u farmerska domaćinstva (kao penzije, plate, renta na od građevina korišteno zemljište itd.). Unatoč svim tim postocima dohoci farmera u USA ne premašuju 44—51% dohotka nepoljoprivrednika — u zavisnosti kojim se kriterijima služimo.

Tabela 6

## Dohodak po stanovniku u poljoprivredi

Zemlja	Godine	Dohodak po stanovniku		
		aktivnom muškom	aktivnom	svem poljoprivrednom
Venezuela	1961	13	17	18
Meksiko	1960	16	20	..
Peru	1961	23	29	..
Brazil	1960	29	32	..
Argentina	1960	66	82	134
Tajland	1960	16	13	..
Turska	1960	23	44	32
Indija	1961	40	32	..
Pakistan	1961	37	33	..
Japan	1960	53	36	54
Sudan	1956	21	24	..
Maroko	1960	33	36	..
Francuska	1962	39	39	43
USA	1962	41	51	48
Švedska	1960	46	63	54
Kanada	1961	49	62	56
Italija	1962	59	55	..
SR Njemačka	1961	54	37	67
Danska	1960	56	79	65
Nizozemska	1960	78	93	99
Australija	1961	98	123	..
Mađarska	1960	51	48	54
Porljska	1960	56	79	65

Izvor: FAO: *The State of Food and Agriculture*, 1967, Rome, 1967, p. 52.

Usko povezan s agrarnom prenapučenošću je i status sitnih seljaka, onih milijuna privatnih vlasnika koji iz emotivnih i drugih razloga ne mogu da odu iz poljoprivrede, i prihvataju da žive na zemlji, uz svakodnevno odricanje od hrane, odjeće, obuće i svih blagodati civilizacije. Milijuni sitnih seljaka, u cilju da bi održali egzistenciju svoju, svoje obitelji i pradjedovskog posjeda, prihvataju da žive za 30, 40 ili 50% dohotka, od onog kojeg bi postigli u gradu radeći kao nekvalificirani radnici. Nerijetko oni to čine i u onim slučajevima gdje razvoj privrede dopušta uposlenje viška poljoprivredne radne snage u nepoljoprivrednim djelatnostima. Ta stanovita nepokretnost jednog dijela seljačkih gospodarstava proističe iz stalno prisutne želje seljaka da se zadrži na svom posjedu, na zemlji koju poznaje i voli, s kojom su mu vezane najdraže uspomene. On prihvata da mu dohoci budu niski i život težak i za njega i za njegovu obitelj. No te snage nisu trajne. One djeluju u toku jedne generacije, dok ih obično već djeca *ne primaju u potpunosti*.

### Summary

#### ECONOMIC DEVELOPMENT AND THE AGRARIAN POPULATION AND ITS INCOME

(A comparative study of historical experience)

Using the historical and comparative methods, the author tries to prove that the process of giving up farming as an occupation is a world phenomenon which is due to economic development and in direct proportion to its dynamics. Analy-

sing the pattern of this process in economically developed countries in the 19th and 20th c., and in undeveloped countries in the 20th c., he concludes that the process is governed by identical laws. Finding that a high level of the development of productive forces is connected with a low percentage of agrarian population, and that a low level of economic development is connected with a high percentage of agrarian population, the author believes that the rate at which the proportion of farmers in a country's or region's total or active population decreases, offers a rough but suitable criterion of its development, provided the necessary time series are available.

In examining the comparative level of income of the agrarian population, the author finds that farmers everywhere have a lower personal than the rest of the population and believes this difference to provide the motive power which makes the farmers give up their traditional occupation. However, despite the fact that this phenomenon has been observed, a consistent theoretical explanation on a world scale is still lacking, although numerous hypotheses for its explanation have been put forward. In economically undeveloped countries, important factors in this respect are agrarian overpopulation and the fact that the marginal labour productivity of a considerable proportion of the population is zero or even negative. However, this phenomenon can hardly account for the comparatively unfavourable relations of incomes in agriculture in certain economically highly developed countries.

## Резюме

### ХОЗЯЙСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ НАСЕЛЕНИЕ И ЕГО ДОХОД (сравнительный анализ исторического опыта)

В своем докладе автор доказывает историческим и сравнительным методами что процесс оставления сельского хозяйства мировое явление вызванное экономическим развитием, прямо пропорционально динамике хозяйственного развития. Он подвергает анализу динамику того процесса в хозяйственно развитых странах в 19 и 20 веках, а также в экономически неразвитых странах 20 века и встречается с подобными закономерностями. Утверждая что высокий уровень развития производительных сил в связи с незначительным процентом населения занятого в сельском хозяйстве, хозяйственная отсталость в связи с высоким процентом сельскохозяйственного населения, автор находит, что динамика понижения доли сельскохозяйственных работников в общем числе населения или рабочей силы определенной страны или области грубый, но подходящий критерий ее развития, при наличии временных серий.

Исследуя относительный уровень доходов сельскохозяйственного населения при помощи временных серий и путем сопоставления в различных странах, автор повсюду обнаружил более низкие доходы сельскохозяйственных работников по сравнению с доходами остального населения. Этому расхождению в личных доходах автор приписывает движущую силу заставляющую сельскохозяйственных работников покидать свои бывшие занятия. Одновременно автор особенно выделяет, вопреки обнаруживанию этого феномена, отсутствие все еще теоретического прочного пояснения такого явления на мировом уровне, хотя созданы многочисленные гипотезы с попыткой его пояснить. В хозяйственно неразвитых странах в этом смысле воздействует без сомнения, аграрная перенаселенность, с учетом значительной части населения с ничтожной маргинальной производительностью труда (marginal labour productivity being zero or even negative). Но этим феноменом трудно объяснить существующее относительно неблагоприятное отношение доходов сельского хозяйства в некоторых экономически высоко развитых странах.